

Faiq Ələkbərlı

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

V Yazı

Zərdabi həmsərləri arasında Qərb mədəniyyətini şişirtmədən və ideallaşdırmadan millətini gerikləndirən, avamlıqdan, billiksizlikdən, millət təəssübsüzlüyündən qurtulmasına, inkişafına çalışan bir ziyalı olmuşdur. O, soydaşlarını başa salırdı ki, libaslarında, hərəkətlərində avropalıları təqlid etməklə heç nə düzəlməyəcək. Zərdabi Qərb mədəniyyətinin müsbət ideyalarını təbliğ etməklə, sadəcə millətinin gözünü açmağı qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur. Onun fikrincə, millətin inkişafına səbəb ola biləcək istənilən müsbət bir ideyadan, yəni istər milli-dini adət-ənənələrində, istərsə də Qərb mədəniyyətində olsun, istifadə etmək lazımdır. Əlbəttə, Zərdabi millətin inkişafına əngəl olan amilləri də, istər milli adət-ənənələrə, islam dininə olunmuş əlavələrdən irəli gəlsin, istərsə də Qərb mədəniyyətinin həddən artıq ideallaşdırılması ilə əlaqədar olsun, görmüş və yerı gəldikcə tənqid etmişdir.

Zərdabi tutduğu vəzifə və vərdəvlətindən asılı olmayaraq insanların yüksək əxlaqə sahib olmasını önəmli hesab etmişdir. Ona görə bir cəmiyyətdə heç kəs heç kəsə qul olmalı deyildir. O yazır: "Əgərçi bizim şəriətimizə görə qulu azad etmək çox böyük savabdır, amma biz bu bərədə həm işi gec qanmışıq. Satınalma qulu azad etməyi savab hesab edədə, biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyə, uşaq ataya, nökrə ağaya, şaqird ustada və qeyrə mægər qul deyill!... Həqiqət, bizlərdə oğul atanın quludur. Məlumdur ki, bizlərdə oğul kimi atanın hüzurunda oturmaq, xörək yemək, danışmaq və qeyrə eyibdir!..." (34, s.418). Ancaq Zərdabının hesab etməsi ki, uşaqlara bu cür mənfi münasibətin əsasında ata-baba adətləri dayanır, yanılırdı. Çünki Azərbaycan türklərinin ata-baba adətlərində hər bir zamanda, ailədə hər kəsin öz yerinin və hüququnun olması bəllidir. Sadəcə, Zərdabi son dövrlərdə tənəzzülə doğru gedən müsəlman-türk cəmiyyətlərində sonradan ortaya çıxmış gerikçi "adətləri" nəzərdə tutaraq bu kimi fikirləri ifadə etmişdir. Məhz son dövrlərdə ortaya çıxmış gerikçi "adətləri" nəzərə alaraq Zərdabi yazırdı ki, bu cür "adətlərlə" uşaqları təlim-tərbiyə etmək olmaz: "Xülasə, nə qədər qabiliyyətli uşaq olsa, bizim adətlər ilə olunan təlimdən insan ola bilməz. Biz övladın yağısı olub, onun axırına çıxıb, nsaniyyətlikdən uzaq edirik" (34, s.419).

Məhz belə bir şəraitdə, istəməz Qərb mədəniyyətindən

də yararlanmağın əhəmiyyətini anlayaraq Zərdabi ancaq bunun kor-təbii şəkildə deyil, əsasən milli-dini dəyərlərimizə zidd olmayacağı formada həyata keçirilməsinin tərəfdarı olmuşdur. Bizcə, müəyyən məqamlarda Zərdabının milli-dini adət-ənənələri köhnəmiş hesab etməsi yanlış olsa da, bütövlükdə o da, Əfqani kimi İslam-Şərq-Türk mədəniyyətinin türk xalqlarının həyatındakı rolunu doğru görə bilməmişdir. Hər halda o, ömrünün son çağlarında milli varlığın ifadəsi baxımından dil birliyini (Türk birliyi) və din birliyini (İslam birliyi) açıq şəkildə müdafiə etmişdir. Bu o demək idi ki, Zərdabi hər hansı müsəlman xalqının, o cümlədən müsəlman türk xalqının milli varlığında dil və din birliyini çox zəruri hesab etmişdir. Üstəlik, milli-dini məsələlərə ba-

dır. Çünki yalnız o xalqlar daim dünyada varlıqlarını qoruyub saxlaya bilirlər ki, dünyanın real şərtlərinə uyğun olaraq zəmanə ilə ayaqlaşır, milli-dini adət-ənənələri ilə dövrün tələb etdikləri arasında uzlaşmanı tapmağı bacarırlar. Maraqlıdır ki, Sovetlər Birliyi dövründə bəzi tədqiqatçılar Talibzadənin bu cür islahatçı fikirlərindən çıxış edərək onu ateist və kommunist kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Əsl həqiqət isə ondan ibarətdir ki, Talibzadənin dünyagörüşündə səmavi dinlərin inkarı deyil, həmin dinlərə, o cümlədən İslam dininə olunmuş əlavələrin, dini xurafatın və dini mövhumatın tənqidi, eyni zamanda isə Qərb mədəniyyətinin də müsbət və milli xüsusiyyətlərə zidd olmayan cəhətlərindən faydalanmaq mühüm yet tutmuşdur.

man xalqları daha çox tərəqqi və inkişafa layiq, xeyirxah və insanpərvər olmalarına baxmayaraq indi onların fikri şiddətli istibdadın nəzarəti altındadır. Çünki İslam dininə tapınmış dövlətlərdə xalqla vəhişcəsinə rəftar edir, azadlığını əllərindən alırlar ki, bütün bunların günahkarı İslam dini yox, istibdadıdır. Ona görə, İslam dinində islahatlar aparmaq dedikdə, ilk növbədə istibdada qarşı mübarizə nəzərdə tutulmalıdır: «Quranda islahatların əsasları verilmişdir. Buna görə də sünni və şiələrin vəziyyəti eynidir. Ancaq mütləqiyyət və istibdad tərəqqinin ən böyük düşmənidir. Müsəlman xalqları öz aralarındakı ixtilafərlərə baxmayaraq bir-birilə o dərəcədə birləşmişlər ki, bir ölkədə gedən islahat sözsüz bütün digər müsəlman ölkələrində də öz təsirini bur-

Bu anlamda İslam dininə, zülmə və müstəmləkəyə qarşı dura bilən yeganə ideya kimi baxan C.Əfqani onu yüksəlişin həqiqi zəmanətverici ideyası kimi göstərmişdir: «Əgər müsəlmanlardan bir adam desə ki, mənim dinim bütün bu elmlərə ziddir, onda o öz dininə qarşı çıxmış olur. İnsanın ilk tərbiyəsi onun dini tərbiyəsidir, fəlsəfi dünyagörüşü sonra yaranır» (38, s.32). Ona görə də, Əfqani din alimlərinin elmləri islam elmləri və Avropa elmləri deyər, iki hissəyə ayırmalarını qəbul etmirdi. Ona görə, guya bununla da İslamı müdafiə etdiklərini düşünənlər, əslində İslam dininin düşmənidirlər. Çünki məhz bu cür din alimlərinin əməlləri sayəsində, müsəlmanlar rəasionalist, məntiqi elmlərdən uzaq qalıblar. Deməli, İslam dinini bu cür düşünen alim-

Azərbaycan türk mentalığı və milli-mənəvi dəyərlər

xışda Qərb mədəniyyətinin məqsəd deyil, vasitə olmasını da yaxşıca anlamışdır.

Mirzə Əbdürrəhim Talibzadə isə bir tərəfdən Qərb mədəniyyətinin, əsasən, süni bir mədəniyyət olduğunu anlayaraq ondan uzaq durulmasını vacib hesab etdiyi halda, digər tərəfdən həmin Qərb mədəniyyəti tərəfindən ideallaşdırılmış və onun bir parçası hesab olunan eski "İran mədəniyyəti"ne müəyyən qədər meyil göstərmişdir (35, s.294-295). Talibzadəyə görə, əgər İslam dini və milli adət-ənənələr bütövlükdə hər hansı müsəlman xalqının varlığıyla birbaşa bağlıdırsa, o zaman onları yenidən nəzərdən keçirib yanlışları və doğruları obyektiv şəkildə ortaya qoymaq lazımdır. Xüsusilə də İslam dininə və onun qayda-qanunlarına münasibətdə həssas olmaqla yanaşı, Talibzadə hesab edirdi ki, əgər bu gün müsəlman xalqlarında, onun dövlətlərində bir geriləmə, tənəzzül varsa, bunu ilahi təqdirə bağlayıb qeyri-adi dini-mistik üsullarla həllinə ümid etmək doğru deyildir. Çünki bu cür düşüncə tərzini müsəlman xalqlarını düşdüyü bələdan xilas etmək əvəzinə, əksinə, inkişaf yolunu tutmuş Qərb dövlətlərinin köləsi halına gətirir. Deməli, müsəlman xalqları da mahiyyətinə vərardan bütün milli-dini adət-ənənələrdən möhkəm yapışmaqdan, rəasional şəkildə onları müzakirəyə çıxarıb saf-çürük etməyi bacarmalı-

19-cu əsrin tanınmış mütəfəkkiri Cəmaləddin Əfqani əvvəlcə ancaq İslami dəyərlərin, daha sonra milli-mənəvi dəyərlərin yenidən dirlişsi ideyalarını irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, mənəviyatsızlığa düşər olmuş bir toplumu yalnız Allah xilas edə bilər ki, onların arasında yenidən zəkali, saf ruhlu insanlar ortaya çıxar və öz gəlişləri ilə yeni həyat gətirə bilərlər. Əfqani hesab edirdi ki, zəkali, saf ruhlu insanlar tənəzzül və düşkünlüyə səbəb olan mənəviyatsızlığı kənarlaşdırır, şüur və qəlbələri pis təhsilin törətdiyi qorxunc xəstəlikdən sağaldırırlar (36, s.197).

Əfqani yazırdı ki, İslam dinini ya da Qurani gerilikçi kimi qələmə verib Qərb mədəniyyətini ideallaşdırmaq məntiqsizlikdir. Çünki bugün Qərbdə mövcud olan mü-tərəqqi ideyalar bundan da yaxşı formada İslamda daim olmuşdur. O, yazırdı: «Qurani həqiqi ruhu azadlıqdır və həm də müasir fikirlərə uyğun gəlir. İndiki nizam-intizamızsızlıq İslam qanunlarına qətiyyənlə dəxi yoxdur. Bunlar nədən və cahil təfsirçilərin İslama etdikləri əlavələrdir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvini islah edəcək. Demək, bir müsəlman ziyalı və alimi Avropa demokratik məfkurəsinə tam əmin olsa, o, Qurani təlimlərinə əsaslanaraq xalqı müasir mü-tərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə bilər» (37, s.206). Onun fikrincə, müsəl-

xacaqdır» (37, s.206).

C.Əfqani «Renana cavab» məqaləsində də İslam dini və Qərb demokratiyası məsələlərinə münasibətini bildirmiş, avropalı alim E.Renanın İslamın dünyəvi elmlərin inkişafına əngəl törətməsi fikri ilə razılaşmadığını vurğulamışdır. Onun sözlərinə görə, başlanğıcda və bundan sonra da xeyli bir zamanda İslam dini rəasional düşüncəyə sahib olduğu üçün irəliləmiş, bir vaxtlar cəhəlt dövrünü yaşamış xristian dünyası da ondan örnək almaq yoluyla çox sonralar inkişafa qədəm qoymuşdur. O, yazırdı: «Amma müsəlman ələmi hələ də dinin qəyyumuluğundan qurtarmamışdır. Bununla bərabər xristianlığın müsəlmanlığa nisbətən yüz illər ərzində irəli gətirdiyini düşünərək, müsəlman ələminin bir gün bu qəyyumluq bağlarını qoparacağı və mədəniyyət yolunda Qərb ələmi tərzində irəliləyəcəyi ümidimi itirməmişəm. Qərb ələmi üçün xristian əqidəsi bütün şiddətinə və mühafizəkarlığına baxmayaraq heç bir zaman yenilməz bir əngələ çevrilməmişdir. Xeyr, islama bu ümidin bəslənmədiyini qəbul edə bilmərəm. Mən burada M.Renanı yox, barbarlıq və cəhəltədə yaşamağa məcbur olmuş yüz milyonlarla insanı nəzərdə tuturam. Müsəlmanlığın elm və tərəqqi yolundakı əngəlləri yox etmək meyli indi açıq-aşkar hiss olunmaqdadır» (37, s.209).

lərdən və onların yalançı "şəriət"indən təmizləmək vacibdir. Bu o deməkdir ki, Axundzadə, Kazimbəy kimi Əfqani də İslamda islahatların aparılmasının tərəfdarıdır. Ancaq onlardan fərqli olaraq C.Əfqani məsələni fərqli şəkildə qoyur və ümumiyyətlə, İslamın islahatlar yolunda əngəl olması fikrini rədd edir. Onun fikrincə, islahatları ilk növbədə xristianların nail olduğu «yasaq edilmiş fəlsəfənin və elmi metodların» öyrənilməsindən, bir sözlə elmi həqiqətin aşkar edilməsindən başlamaq lazımdır (37, s.210). Ən əsası Axundzadədən, Kazimbəydən fərqli olaraq Əfqaniyə görə islahatlar islamın mahiyyəti, ilkin mənşəyi ilə bağlı deyil, sonralar bu dinə olunmuş əlavələrlə və riyakar din alimlərinin moizələri ilə əlaqədar aparılmalıdır.

O, yazırdı ki, vaxtilə xristianlıq Avropa xalqları üzərində təsirli olduğu dövrdə elm və fəlsəfəni kölgədə qoymuş, onu aradan qaldırmışdır; eyni aqibəti İslam ölkələri də yaşamışdır. Ancaq zaman keçdikcə xristianlar islahatlar aparaq elm və fəlsəfəni yüksəyə qaldıra bilsələr də, İslam ölkələri hələlik bu məsələdə çətinlik çəkirlər. Hər bir ölkədə din üstün olduğu zaman fəlsəfəni, fəlsəfə isə üstün olduğu zaman dini aradan qaldırmaq istəmişdir: «Bəşəriyyət durduqca məzhəb ilə vicdan azadlığı, din ilə fəlsəfə arasında mübarizə bitməyəcəkdir. Bu kəskin mübarizədə vicdan azadlığının qalib gələ bilməyəcəyindən ehtiyat edərəm. Çünki böyük həqiqət xalqın xoşuna gəlmir və həqiqət haqqında biliklər yalnız bir qism seçilmiş zəkali tərəfindən anlaşılır. Çünki elm nə qədər faydalı olursa-olsun, insanlığı tamamilə təmin etməməkdir. İnsanlıq ideallaşdırılır, filosof və alimlərin görmədikləri və şərh etmədikləri uzaq və qəranlıq yerlərdə faydalı olmağı sevir» (37, s.214). Doğrudan da fəlsəfənin, elmin aciz olduğu yerdə dini təfəkkür önə keçir və bir çox hallarda cəmiyyət üçün xoşagəlməz durum yaranmasına səbəb olur. Buna ən bariz nümunə də son əsrlərdə müsəlman xalqlarının düşdüyü gerilikçi vəziyyət, elm və texnologiyadan geri qalması və Qərb dəyərlərindən asılı olmasıdır.